

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԵՐԸ

Խ. ՏԱՐԻ 1921

Յարեկան 20 ֆրամկ:

Թիւ 5-6
ՄԱՅԻՍ—ՅՈՒՆԻՍ

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՑԱԿՈԲ ԵՐԵՅ ԹՈԽԱԹԵՑԻ

1573—1680

այ մատենագրութեան
լաւ ծանօթներէն
մին Հ. Ղ. Ալիշան,
Հայապատում,
Գ, էջ 317, հրա-
տարակելով Յա-
կոբ Թոխաթեցոյ
ողբն, կը գրէր ծա-
նօթութեան մէջ.
Պարիշ գրուածի մէջ չեմ դտած այս ողբացո-
ղես յիշատակը: Նաեւ ուրիշ հեղինակներու
անձանօթ մնացած է երգչիս անունը: Բայց անիկա
մը դրականութեան նոր շրջանի ամէնէն ար-
դիւնաւոր դէմքերէն մին եղած է, թէ իբրեւ
երգիչ և թէ իբրեւ թարգմանիչ: Կամենիքին
հմատ հրատարակչին խոստովանութիւնն որչափ
ալ անկեղծ է, բայց կը մնայ անարդարանալի,
վասն զի Յակոբ չի կրնար նկատուիլ այն մատե-
նագիրներու թուին մէջ, որոնք իբրեւ գիտաւոր
աստղներ երեւցան հայ մատենագրութեան հա-

մատենագրութեան վրայ եւ անհետացան, այլ
թողոց անիկա իւր յիշատակն բազմաթիւ յի-
շատակարաններու մէջ, որոնք քաջ ծանօթ էին
Հ. Ղ. Ալիշանի, հրատարակուած մեծաւ մա-
սամբ “Կամենիք, ի էջերու մէջ, եւ որոնց վրայ
յեցած հնարաւոր էր նոյն իսկ երեւան բերել
անոր կենսագրութիւնն կարեւոր գծերով”:

Հետագայ տողերուս նպատակն է ծանօ-
թացնել այս անձանօթ երգիչն հայ բանափ-
ռութեան եւ յատկացնել անոր ուրցոյն տեղ մը:
Հայ մատենագրութեան պատմութեան մէջ:
Յակոբ ծնած է թոխաթ 1573ին (տես
վարը) կը սերէր “ի բաթուկենց թոռանց ո
վարը”. “մեծ պապին” անունն էր Աստուածա-
(Ուլը). Հայրը կը կոչուէր Ալթուն եւ մայրը
Աննա, որոնք “ի միջակ տիս հասակին վախ-
ճանած են (Յիշատակարան, թ. 2 եւ Սաղմո-
սարան):

Ամուսնացած երէց էր Յակոբ. Երիցինով
անունն է Եալուդ, ուսկից ունեցած է չորս արու
եւ երեք աղջիկ զաւակ, զորոնք կը յիշէ 1617ին
գրած Յայսմաւուրբի յիշատակարանին մէջ այս
պէս. “Ուղրմի Քրիստոս Աստուած (ատացողի)
գրոց Յակոբ քահանային եւ հօրն Ալթունին
եւ մօրն Աննային. եւ Եալուդ իրիցինովն եւ
զաւակցն Գրիգորին եւ Ստեփանոսին, Յով-
հաններին եւ Աստուածատուրին. Աննային եւ
Մարիամին եւ Շուշանին, (Յիշատ., թ. 4),
Նախնեաց անունէն առեալ կը յորջորջուի
Յակոբ “Թոխաթցի բաթուկի տէր Յակոբ, կամ
Յակոբ “Թոխաթցի բաթուկի տէր Յակոբ, կամ

պարզապէս "Բագուկ Յակոբ Երէց, (թ. 797, թղ. 228բ, 230ա). այսպէս կ'անուանէ ինք զինքը նաեւ իւր Թոխաթի Ողբին մէջ (Հայապ., գ, էջ 322).

"Զիս որ տըրուպ եմ ամենի,
ԶՅակոբ Երէցըն Թոխաթի
ի Բաթուկենց թոռանցն էի:

Թոխաթի մէջ աշակերտած է Յակոբ Համանուն Այլաթենց տէր Յակոբ վարժապետին, որուն հանդէպ մէծ սէր տածած է նաեւ ապա օտարութեան մէջ. երբ Լեհաստան պանդուխտ եւ նժդէչ կը դեգերէր Յակոբ՝ իւր վարժապետին կ'ուղղէր հետեւեալ տողերը, որուն խորագրին մէջ կ'ըսուի. "Ոտանաւորս ի դէմս վարժապետին իւրց Յակոբ քահանային որ ասի Այլաթենց, (թ. 797, թղ. 229բ).

"Սիրով քո կարօտուդ սիրտը կու լառի
Որ եմ նրշտեհ եղեալ ի տար աշխարհի.
Չունիմ հընար տեսնուլ զիմքը բաղձալի
Զի ծովն Ովկիանոս ի մէջ մեր ծըփի:

Թէպէտ անկէ հեռու ապրած, բայց ան-
դադար յարաբերութեան մէջ եղած է անոր
հետ թղթակցութեամբ. նոյն տաղին մէջ կ'ըսէ.

"Սիրտ իմ քո նամակաւդ յոյժ միսիթարի:

Յակոբ Այլաթենց սովորաբար "վարժաթեցիէն": թէ Այլաթենց տէր Յակոբ ալ ստիպուած էր թողուլ Թոխաթին եւ փախչել, այս մասին յայտնի կը վկայէ իւր աշակերտն, որ մինչեւ անդամ կը գրէ թէ

Եւ աս ի յայն դառն ատենի
Պանդըստեցաւ այս նահանդի

այս ինքն Լեհաստան: Բայց կ'երեւայ թէ այս պանդիտութիւնն կամ յետ ժամանակաց տեղի ունեցաւ եւ կամ անիկա կրկին վերադարձաւ Թոխաթ, վասն զի Յակոբ Թոխաթեցի կը թղթակցի իրեն հետ եւ յայտնի կ'ըսէ թէ

1 պէտք չէ շփոթել զինքը Յակոբ վարդապետ Զէյնացւոյ հետ, որ մինչեւ 1602 առաջնորդ եղած էր Թոխաթի, ինչպէս կը գրէր Ստեփանոս Թոխաթեցի (Հայապ., գ, էջ 318).

Ի ժամանակա էր խիստ բարի,
Յակոբ անուն վարդապետի
Որ քաղաքաւ էր Զէյթունցի
Եւ առաջնորդ Թոխաթ քարի,

և 1802ին Թոխաթի կործանումն եաբը փախած եկած էր կ. Գոյիս ուր ժամանակ մը թալէ եաբը քաղաքաւ էր Ռուսապետութիւն, իրուսաղմէմ 1915, էջ 320):

Նստեալ ես դու ի մէջ Թոխաթ քաղաքի Ընդհանութեաւ սրբոյն Ստեփանոսի:

Յամենայն դէպս 1614ին անիկա Լեհաստան կը գտնուէր, ուր յորդոր կը կարդար իւր աշակերտին թարգմանել Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնն եւ յօրինել Թոխաթի Ողբը:

Այլաթենցի Եւրոպա անցնելէն յառաջ հոն ապաստան վնտուած էր ընտանիքով Յակոբ Թոխաթեցի: Թոխաթի 1602ի սարսափելի դէպերը, որոնց ականատես եղած էր Յակոբ, ստիպեցին զինքն ալ յարիլ այն գաղթականաց թուին, որոնք ընտանեօք թողուցին հայրենիքն եւ պանդիստեցան Եւրոպա: Յակոբ իւր ընտանիքով հաստատուեցաւ Լեհաստանի Զամոցաց քաղաքը, "ի գուռն Ս. Աստուածածնին իբրև տեղւոյն հայ գաղութին քահանայ:

Հոս կը գտնենք զինքը արդէն 1603 թուին սկիզբը, ուր արկածիւ մը եկեղեցւոյն Ճաշոցն եւ Յայսմաւուրքն այրելով՝ կը ձեռնարկէ այս թուին օրինակել նոր Ճաշոց մը, որ տասմտարի կը զբաղցնէ զինքը եւ "պէսպէս վշտօք Եւ շարչարանօք" կ'աւարտէ 1613 ին (Յիշատ, թ. 1, նպաստիւք "Խլովցի պարոն Պետարդին, † 1613):

Այս թուականէն (1603) ի վեր միշտ Զամոցաց մացած է Յակոբ:

1608ի մօտերն կ'ասպնջականէ Սեչովիցի Արքամ կրօնաւորն, որ կը ծախէ իրեն Ամաւուրքն մ'ալ զոր համեմատութեամբ աւելի կարճ ժամանակի մէջ կ'աւարտէ (1617). Նիւթականով նպաստամտցց կ'ըլլայ իրեն այս մէծ գործին իւր գրիդոր որդեակն որ ետ յօգնութիւն գրոյս ութ դահեկան կարմիր (Յիշատ, թ. 2):

1613 ին վերջացնելով "Ճաշոցին ընդօրինակութիւնը կը ձեռնարկէ օրինակել "Յայսմաւուրքն մ'ալ զոր համեմատութեամբ աւելի կարճ ժամանակի մէջ կ'աւարտէ (1617). Նիւթականով նպաստամտցց կ'ըլլայ իրեն այս մէծ գործին իւր գրիդոր որդեակն որ ետ յօգնութիւն գրոյս ութ դահեկան կարմիր (Յիշատ, թ. 4):

Այս միջոցին կ'երեւայ թէ եկած է իրեն այցելութեան իւր վարժապետն տէր Յակոբ Այլաթենց, որուն "ի խնդրոյն կը թարգմանէ 1614 ին "ի լատին գրոց, Եօթն իմաստասիրաց պատմութիւնը (տես վարը), Այլաթենց տէր Յակոբի ինդրանօք երգած է Թոխաթի առման վրայ իւր գեղեցիկ ողբն ալ, որուն յօրինման ժամանակը հաւանօրէն այս շըջանիս կ'իյնայի կ. Գոյիս ուր ժամանակ մը թալէ եաբը քաղաքաւ էր Ռուսապետութիւն, իրուսաղմէմ 1915, էջ 321—322).

Տէր Յակոբ Քահանային բարի,
աղնըւական եւ անուանի,
Վարժապետն իմ հայր Հոգելի,
որ Այվալթենց անուամբ կոչի.
Եւ սա ի յայն դառն ատենի
պանդըստեցաւ այս նահանդի,
ի Զամոսցան Լէհայ երկրի,
առ գուռըն սուրբ Աստուածածնի:
Զիս որ տըրուալ եմ ամենի,
զՅակոբ երկըս թոխաթցի,
ի Բաթուկենց թոռանցն էի
նշգեհ հոդով ի տար երկրի:
Նայ Տէր Յակոբ սուրբ Քահանային՝
բըռնադատեց զիս զանարժան,
Որ այսքան բանս շարադրեցան՝
անդէտ մըտաց ի կարդ անկան:

1626, Մայիս 19ին կ'այցելեն Զամոսցա
եւ Տէր Յակոբի տունն կ'օթեւանին էջմիածնի
նուիրակներն, որոնք վերոյիշեալ ճաշոցի յի-
շտակարանին մէջ կ'արձանագրեն. “Թվ. Ռէն
մայիս Ժթ. օրն շաբաթ. եկաք ի Զամոսցա Պարոն
տէր Մարտիրոս Ս. Էջմիածնացի եւ Պարոն տէր
Եղիս Երզնկացի եւ տէր Խաչատուր արեղա
լովի վասն նուիրակութեան եւ հիմնարկու-
թեան Ս. Եկեղեցւոյ. Եւ ի հայրապետութեան
ինքն ի Լով եւ առաքեաց զեղ ի Զամոսցա
Քաղաք, եւ ի Քահանայութեան Տէր Յակոբ
Քահանային եկաք հանգեաք ի տուն նորին.
Աստուած փառաւորէ զինքն ի հոդի եւ ի մար-
ֆն. ամէն՝ (Տաշեան՝ Ցուցակ Հայ. 22. Կայ-
սերական Մատենադարանին ի Վենենա, էջ 24):

1630 Սեպտ. 20ին միւսանգամ կ'այցելէ
Զամոսցա՝ առաքուած Խաչատուր Վարդապետէն,
որ Լով կը գտնուէր՝ “նուիրակ սրբալցյա մեռո-
ւաւն ի յայս աստուածապահ Քաղաքն Զա-
մոսցա, եւ ի ժամանակս Քահանայից Տէր Յա-
կոբին եւ Տէր Անդրէասին” (անդ):

Յակոբ այժմ արդէն յառաջացեալ տա-
ռիքի մէջ է, սակայն դարձեալ զբաղած. 1638
Փետր. 25ին կ'աւարտէ Մաշտոցի մը Ընդօրի-
նակութիւնը “ի վայելումն անդրանիկ որդւոյ
իմց տէր Պետրոս Քահանային” (Յիշատ., թ. 5):

¹ Թօնիսաթեցւոյ անդրանիկ որդւոյն անունն եր Գրէ-
մէն, ամէր Պետրոսոյ կոչուած է Հաւանօրէն ձեռնադրու-
այս ժամանակ այսպիսի փոփոխութիւն ընդունուած եր
պարանին. հմտ. մեր Մատենադարանի թ. 331 որ-
քահանանի Անտոն Սերեբրյանց եպիսկոպոսն կու տայ ի. թ.
Քահանայական ձեռնադրութեանց ցանկը. 1651. Սեպտ. 28.
Սեղութրեցի Ստամպոլից Դաւիթ կղերիկոս . . . Երեց ի
Սեղութրեցի Ստամպոլից Դաւիթ կղերիկոս . . . Երեց ի
1655 Ապրիլ 29 ձեռնադրեցի ի Սերաթ Քաղաք Մարկոս
Քահանայ եւ Գոհեցի անուան Գոհեցու . . . (Ցուցակ, էջ 776):

Հոս կը դդայ իսք զինքը արդէն տկար
“ծերացեալ եւ փաեալ մարմնոյ, մէջ (անդ).
արդեամբ ալ ունէր ետեւը 65 գործունեայ
տարիներ; Բայց կեանքի պարգեւատուն Աս-
տուած սահմանած էր իրեն գեռ երկար տա-
րիներ, Կիկոլ երեց 1667 նոյ. 9ին ի Զամոսցա
տեսած է զինքը գեռ կենդանի թէեւ “ծերա-
ցեալ ամօք 94 ամեայ: Ասիկա օրինակած է
այս թուին Ճարակնոց մը Զամոսցա, որուն յի-
շտակարանին մէջ կ'արձանագրէ մեզի հա-
մար շատ հետաքրքրական տողերս. “Գրե-
ցաւ ի դուռն Ս. Ննջման Ս. Աստուածածնի եւ
այլ սրբոց եւ սպասաւոր սուրբ Եկեղեցւոյ ժա-
մանակիս մեզսաքաւիչ Քահանայից, աշխա-
տաւոր եւ ծերացեալ ալեօք 94 ամեայ տէր
Յակոբ քահանայից, եւ միւս այլ տէր Յովանէս
պատուական Քահանայից, որ է որդի Քրիստոս-
տուրի կաֆայի քաղաքի . . . (Կամենից, էջ 192,
Զեռագիրն այժմ Աննետիկի Միիթ. Մատե-
նադարանի մէջ): Յակոբ կենդանի էր գեռ
1678ին: Այս թուին Յովհանէս գրիչ ի
Ա. Պոլիս օրինակած է “Յակոբի Սաղմոսարանն
ատղաշափեալ. ձեռագիրը կը գտնուի մեր Մա-
տենադարանին մէջ թ. 304: Զայս ապա Յա-
կոբ աչքէ անցուցած սրբագրած է. Եւ թղ. 8 ա-
կոր գողովուն ձեռքով յիշտակագրած է. “Երգեալ
դոփողուն ձեռքով յիշտակագրած է. Երգեալ
Յակոբ իրիցէ յիշել աղաւեմ”:
Ի մէջ այլոց թղ. 168թ աւելցուցած է Յակոբ
իւր գողովուն գրչով տող մը, զըր ընդօրինա-
կողը կիսատ թողուցած էր, հաւանօրէն առջեւի
օրինակին մէջ անընթեռնլի տեսած ըլլալով:
Այս թուին Յակոբ կը գտնուէր իւր 105թ
հասակին: Դարձեալ բարձր տարիք մը, բայց
ստիպուած ենք ընդունիլ խօսող վկաներու
առջեւ: Հաւանօրէն այս թուականէն ետքը շատ
շապրեցաւ “աշխատաւոր”, ալեւորն տէր Յակոբ
եւ վախճանեցաւ 80 ական թուականին սկիզբը:
Նկարագիրը: — Այս խաղաղ ոգինեւ-
ուն կը ներկայանայ մեզի Յակոբ երեց թուա-
կանի, որոնք լոիկ ապրիլ, լոիկ գործել եւ լոիկ
կըել կը սիրեն, հեռու բազմավորով կեանքի
ժխորէն՝ նուիրուած իրենց ընտանեաց, կոչման
եւ գրչէ գործերուն: Այս անդորրութիւնն սի-
րելի եր իրեն անշուշտ թոխաթ գտնուած ժա-
մանակ, 1602թն յառաջ, եւ այս է թերեւս
պատճառն որ մեզի բոլորովին անծանօթ է անոր
կեանքը այս ըրջանէն: Երբ իւր անդորրութիւնն
խանգարուած տեսաւ թոխաթի այն սարսափի
օրերուն, ինքն ալ հեռացաւ այն աղմկալից ըրջա-
պատէն անոնց թուին հետ, որոնք

Ընկեցին զինչուըն զամենայն
Հաղիւ զմանկունս առեալ զերծան...
Յօտար երկիր պանդըստեցան
Ի ֆունկաստան եւ Պարսկաստան¹,

Զամոսցա նորակառոց փոքրիկ քաղաքիկն եղաւ
իւր ապաստանարանն, որուն հայսուռ փոքրիկ
գաղթականութեան եղաւ հայր եւ հովիւ:
Այս խաղալ բյոնին մէջ ապրեցաւ անդորր
երկար տարիներ՝ մինչեւ հարիւրամեայ խոր ծե-
րութիւն:

Մի եւ նոյն ժամանակ հանդիսացաւ գոր-
ծունեայ, “աշխատաւոր” եւ արդիւնաւոր
անձնաւորութիւն մը նաեւ գրական ասպարէզի
վրայ, նախ իրբեւ քաջագիր գրիչ մը եւ ապա
տաղասաց բանաստեղծ: Ճաշոցի եւ Յայս-
մաւուր բի հսկայ հատորներու Ընդօրինակու-
թիւնները, որոնք 20 տարիներ զբաղուցին զինքը,
վկայ են իր համբերատար գործունէութեան
սեղանի առջեւ: Այս տեսակէտէ աւելի համա-
կրելի է իւր գրասէր ոգին Մաշտոցի ընդ-
օրինակութեան մէջ, զոր 65 ամեայ հասակին ի
գլուխ կը հանէ “ի վայելում իւր անդրանիկ
որդուցն”, գեղեցիկ առհաւատչեայ խանդաղա-
տալից հօր որդէսէր գթոյն:

Այս նիւթական գրասիրութեան հետ մշա-
կեց Յակոր միաժամանակ նաեւ գրական գոր-
ծունէութիւն: Պանդիտած “ի մէջ այլասեռ
ազգաց, այլախօս լեզուաց եւ անընդել աշխար-
հաց”, կամաց կամաց ընտելացաւ զրացի ժողո-
վուրդներուն, հմտացաւ անոնց բարբառին (լե-
հերէնի), եւ ինչպէս կը տեսնենք մինչեւ անդամ
լատիններէն լեզուի որոշ ծանօթութիւն մը ձեռք
բերաւ: Իր ձեռքը կը տեսնենք 1614 թուին
Եօթն իմաստասիրաց պատմութեան Լատիններէն
օրինակ մը, զոր կը հայացնէ: Այս փորձին քիչ
ետքը կը յաջորդեն ինքնագրութիւններ: Յակոր
աւելի կը միտի չափաւոր գրականութեան, որուն
քաջալեր կ'ըլլայ նաեւ իւր նախկին ուսուցիչն,
որ այժմ իր մօտն է: Թողխաթի առման վրայ
յօրինած Ոլլը, որ այս շըջանիս կ'իյնայ, մին է
իւր գեղեցկագոյն արտադրութիւններէն, ուր
վառ գոյնով կու լայ իւր հայրենեաց երբեմի
վայելութեան եւ այժմեան աւերակներուն
վրայ, բայց միշտ լաւատեսութեամբ, յուսով
թէ պիտի կանգնի նորէն եւ կրկին պիտի զգենու
իւր հին փառքը: Թէեւ Յակոր ամէն ձախոր-
դութեանց պատճառ աստուածավախ զգած-
մամբ մեղքն կը համարի, որ կը կարձէ Ողորմու-

թեան ձեռքերը, բայց ունի լիուլի վստահութիւն
Բարութեան եւ Արդարութեան վրայ, եւ կը
յուսայ թէ գմութիւնն երկար պիտի չհան-
դուրժէ հայ ժողովրդեան աղաղակներուն եւ
կրկին պիտի ծագէ երջանկութեան լոյսը հայ-
կական տառապանքներու վրայ: Ժէ դարու ա-
ռաջին տասնեակին, երբ հայ ժողովրդը իւր
դոյութեան ամէնէն օրհասական տագնապին մէջ
կը գտնուէր, Փոքր Ասիոյ մէջ բնաջնջման են-
թարկուած եւ Արարատեան նահանգներու մէջ
Շահաբասի տեղահանութեան, հայրենասէր
Թոխաթեցին հեռուէն ոդի ի բոխն հանդիսատես
էր մահուան ճգնաժամին, բայց դարձեալ լա-
ւատեսութեամբ զգածուած: Իւր հայրենասէր
զգացմանց հառաջանքներն ամփոփուած են Ճա-
շոցի յիշատակարանին մէջ, 1607/8 ըրջ-
նէն, երբ Գրիգոր-Արապիոն Ուռհայեցի օրի-
նաւոր կաթողիկոսն վախճանած էր եւ դաւիթ
եւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսներն առանց աթոռի
կը թափառէին քաղաքէ քաղաք: Այս թուին
կը գրեր Յակոր. “Հայրապետ Հայոց ոչ գոյլ
ի Ս. Էջմիածին, որ նստէր յաթոռ Ս. Լուսաւոր-
չին եւ հովուէր զժողովուրդ նորին, վասն պա-
տերազմացն որ կայր ի մէջ Պարսից եւ Խո-
մայելացւոց. գերի եւ եղիծելի եղեն ամենայն
ազգն Հայոց, զի ցրուեցան ամենքեան ընդ
երեսս երկրի, որպէս փոշի հոսեալ ի հողմոյ
ծագաց ի ծագս, բաժանեալք ի սիրելեաց
հեռացեալք ի հայրենեաց, որոշեալք ի յը-
տանեաց, անջատեալք յամենայն բարութեանց
շըէին պանդիստէին նշդեհացեալք ի մէջ այլա-
սեռն ազգաց այլախօս լեզուաց եւ անընդել աշ-
խարհաց, որպէս զոշնար որոց ոչ իցէ հովիւ,
անտերուն մնացեալ: Ողորմելի եւ աւաղելի
եղեր մեծանուն ազգ Հայոց մեծաց, վասն
էր փոքրկացար, տառապեցար եւ նուազեցար,
վասն այն զի մեղար, այդի հայկազուն տոհմիկ
ոչ տուեր խաղող, այլ փուշ բուտուցեր, վասն
այն խոպանացար, ցանկ քո քակեալ եղեւ եւ
եղեր կոխան ամենայն ազգաց: Այժմ զի՞ն առնելոց ես, զի որը մնացիր ի հօրէ եւ
ի մօրէ, այս ինքն ի թագաւորէ եւ ի հայ-
րապետէ: Այլ յուսա առ Աստուած, խոսու-
եհար վասն մեղաց՝ դարձեալ նոյն ինքն ողոր-
դութեանց պատճառ աստուածավախ զգած-
մամբ մեղքն կը համարի, որ կը կարձէ Ողորմու-

¹ Հայապատում, Գ, էջ. 318.

նեալ Աստուածածնին¹: Այսպիսի ակնկալութեամբ կը նայէր անիկա ապագային. եւ նզնպիսի յուսացուցիչ խօսքերով կը խրախուսէր հայ սրտարեկ ժողովուրդը: Որբ ժողովորդեան սիրելի հօր մօտալուր վերագարձին յուսով տոգորուած էր Յակոր անշուշտ ոչ առանց հիման: Ստեփանոս Սալմաստեցւոյ, Միքայէլ կաթողիկոսի եւ Արդար Թոփխաթեցւոյ ջանքերը անծանթ մնացած պիտի չըլլան իրեն. թերեւս դեռ կը շարունակուէին այն փորձերը իրեն օրով ալ: Հայկական խնդիրը առանց տարակուսի կրկին հետաքրքրած էր Եւրոպան. եւ այս տեսակէտով ոշագրաւ են Թոփխաթեցւոյ տողերը:

Իւր միւս գրութեանց մէջ Յակոր աւելի ներանձնացեալ կեանքի նուիրուած է: Թէեւ նա իւր մէջ չի զգար թարմութիւն եւ սմիտք Կոռովին, երեւակայութեան թեւերով մուսայից պարին մէջ խառնուելու,

Եւ ես չէի վարժ եւ հմուտ իմաստութեան, Ոչ ունէի միտք կորովի յիս բնական Զի շնէի բանս ի մըտաց առանց հիման Կամ հաւաքեալ ժողովէի խորհրդական:

Բայց ունի սէր բանաստեղծելու, Կ'ախորժի կարդալ ոտանաւոր գրուածքներ, նաեւ օտար գրականութենէն, եւ ինքնին կը փորձէ հիւսել նմաններ: Եւ մենք կը տեսնենք թէ նա իմաստութեան իրականապէս անվարժ եւ անհմուտ չէր, եւ ունէր իւր մէջ որոշ չափով սմիտք կորովին շնենալու բանս ի մըտաց առանց հիման. ունէր մանաւանդ կիրթ ճաշակ տաշամփութեան, սահուն եւ ընթացիկ տողեր հիւսելու, եւ անկաւոր լեզու՝ աւելի հին հայերէնի նկարագրով: Իւր Տաղաչափեալ Սաղմուարանը ծերութեան օրերու լոիկ ժամերուն ստեղծագործութիւնն է: Կեանքի գաղտնիքն, յատկապէս մարդկային խառնուածներու հոգերանական վերլուծումն է իւր տաղն սպան կենաց մարդկանո, ուր խորաթափանց լնութեամբ կը պարզուի իւրաքանչիւր հասակի նկարագիրն՝ մանկութենէն մինչեւ ծերութիւն: Զննութիւնն առանց տարակուսի անձին փորձառութեան վրայ հաստատուած է: Իւր Վարժակետին ձօնած տաղին մէջ կ'արտայայտուի սէր, յարդանք եւ երախտագիտութիւն: Իսկ թուաթի Ողբն իւր վառ երեւակայութեան հայելն է, ուր կ'անդրագառնան անցեալ դէպքերն կենդանի նկարագրութեամբ իրեւ շարժապատկերի մէջ:

Այսպէս երկարամեայ կենաց միջին երեսնամեայն եղաւ անոր գրական գործունէութեան վառարանը, ուր գրեց, տաղաչափեց եւ թարգմանեց. եթէ իւր օրինակութիւնը կարձատեւ ժամանակ մը գործածուեցան, բայց տաղերն արդուեցան եւ մանաւանդ Խօթն իմաստափիրաց պատմութիւնը գտաւ ժողովրդականութիւն եւ կարգացուեցաւ սերունդէ սերունդ:

Յիշատակարաններ Յակոր Թոփիա-

թեցւոյ կենսագրութեան վերաբերեալ:

1. «Գրեցաւ ի թվ. Հայոց ՌԴԲ ամի, ի յերկին Խլախաց, ի քաղաքն Զամօսցայ, ընդ հավանեաւ Ա. Աստուածածնին. ի ժամանակս հայուագետութեան Հայոց Տէր Մելքիսեթեկին, եւ ի թագաւորութեանն Խլախաց Զիկմոնդին, եւ զըլավարին իւրց Յովհաննիսին, որ կոչի իլազարէն Եան, եւ ըստ հայրենակոչութեան Զամօցքի. որ եւ ըստ անուան իւրց շնեաց զքաղաքս զայս եւ անուանեաց Զամօցա. եւ յայսմղաբ կատարեցաւ բարաւոր դրանց քաղաքին: Արդ ի յանդ հասեալ գրոյս, աղաշեմ զվերծանոլբդ յիշել զանարժան գրիչն Յակոր երէցս, որ մեծաւ փափագանօք գրեցի զսա յիշատակ հոգչ իմոյ եւ ծնողաց իմոց. եւ որ յիշեքդ՝ յիշեալ լիշիք» (Կամենից, էջ 166):

2. «Փառք . . . Յոյժ փափագէի աստուածաշունչ բուրաստանիս. որ է սա օրէնք եղեալ ԱԱստուածոյ. եւ կտակ նահապետաց եւ մարդարէութիւնք նախստեսիցն. որ զսկիզբն աշխարհի եւ զկատարումն նորին բացատրէ մեզ եւ զի շատ ջանիւք ջանացի գրել եւ ոչ գտանէի զգաղափար սորա որ մինչ ի տասնամի լին ամի խնդրեալ աստ եւ անդ ոչ կարացի ի ձեռն բրերէ. Յետ այսորիկ եկն առ իս սիրելի եւ կարգակից եղայրն մեր Տէր Արրահամ կրօնաւորն զոր ստացեալ էր զսա վասն իւր. եւ ստեսեալ զփափաք ցանկութեան սրտի իմոյ, շնորհեաց մեղաւորիս զսա. սակաւ ինչ ընկալեալ ի ձեռանէ իմմէ . . . Արդ ես անարժան մեզօք զառածեալ Յակովը երէցս ստացայ զսա ի թագարածեան մեջ մի յիշելինի եւ է թիւ յաւերիս քսան ի թագարածեան արեւութեան արեւմական տարածական թագարածի լորդի (1608) յամնան հոկտեմբերի. ի ժամանակս թագաւորութեանն Խլախաց Զիկմոնտի երրորդի. եւ հայրապետ Հայոց ոչ գոյր ի սուրբ Էջմիածինն որ նստէր յաթոռ սուրբ Լուսաւորչին եւ հովուէր զժողովուրդ նորին վասն պատերազմացն որ կայր ի մէջ Պարսից եւ իսմայէլացւոց (ան վերը, էջ 280): Արդ երես անկեալ աղաշեմ զձեղ զամենեսեանդ որբ հանդիպիք

սմա կարդալով կամ օրինակելով յիշեցէք ի մաքրեցեալ յաղօթս ձեր զանարժան Յակոբս միով Աստուած ողբրմիւ որ մեծաւ փափաքանօք ստացա եւ ծաղկեցի եւ կապեցի անվարժ գոլով այսմ արհեստի. այլ եւ մի մոռանաք զհայրն իմ զԱլթունն որ թարգմանի ուկի. եւ զմայրն իմ զԱննան եւ զմեծ պապն իմ զԱստուածատուրն եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իմ. եւ զուսուցիչն իմ զտէր Յակոբ քահանայն (Այլաթենց) եւ զտէր Արքահամ կրօնաւորն (Սէռզի, Հմետ. թշ. 251ր) որ շնորհեաց զա Զեղ յիշողացդ եւ մեղ յիշելոցս, ողբրմի Աստուած ահեղ աւուր դատաստանի եւ նմա փառք յափիտեանս ամեն:

Տաշեան՝ Ցուցակ Հայ. Չեռագրաց Կայսերական Մատենադարանին ի Վիեննա, Էջ 11 (Թ. 11, Աստուածաշունչ): Նոյն կամենից, Էջ 169—170:

3. «Փառք...»: Որ ետ կարողութիւն տկար բնութեանս եւ ցնորեալ մոացս... որ անարհեստ գոլով ի գործ գրչութեան, ի հարկէ յանձին կալայ եւ ձեռն արկի ի գծագրութիւն սորա: Զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց Շաշոցն եւ Յայսմաւուրըն եւ շուրջառ մի այրեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյ. կայծ հասեալ ի ճրագէ յաւուր տօնի Սրբոցն Ստեփանոսի Նախավկային, եւ յերեկոյէ մինչեւ ցառաւուն ծախեալ ծիսեցաւ: Եւ ի վաղորդայն առաւուուն պահու գնացեալ իմ եւ բացեալ զեկեղեցին, տեսի զնա... ձաշոցքն ամենեւին այրեցեալ եւ այսմաւուրըն կիսայրեաց ծխայր՝ զի ի ներքոյ կայր...: Եւ այսպէս զրկեալ կողոպտեցայ ի մեծամեծ գանձուց ի յայսցանէ. եւ չկայր միւս այլ այսմաւուրք կամ ճաշոց ընթեռնուլ յեկեղեցին: Եւ մեծաւ ջանիւ հազիւ առաք զդաղափար սորա ի մայրաքաղաքէն Խոլով. եւ ես անվարժս գրչութեամբ հարկեց ի գործ... եւ յանդ հանեալ կատարեցի զամենայն զգիր եւ զծաղիկ.

Արդ գրեցաւ գիրքս ձեռամբ յոդնամեղ Յակոբ երիցուս, ի թվարերութեանն արեթական տոմարիս Ու. եւ ԿԲ. ամի (1613), ի յաշխարհն իլախաց, ի նորաշէն քաղաքս Զամօնցա, Ընդհովանեաւ սուրբ Աստուածածնին, եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ այլոց խորանացու, ի ժամանակս հայրապետութեան սուրբ Էջմիածնայ Տեղապուն Տէր Արքիսեպէկ կաթողիկոսին, եւ թագաւորութեանս Խախանութեան Խախանաց Երրորդ, Զիկլոնդին, եւ իշխանութեան քաղաքիս ըան Թովմանս Զամօյսրիյին, մանուկ իշխանին, զոր տէր Աստուած ընդ երկայն աւուր արացէ. ամեն: Արդ երես անկեալ աղաչեմ

անուանի գիրքս Շաշոց, զի հանապազօր ի Ճաշոցն ընթեռնի այլ եւ կոչի տարեզիրը, զի զբուր տարին զնթերցուածսն յինքեան ունի...: Արդ երես անկեալ աղաչեմ զձեղ զամենեսեան որբ հանդիպի սմա, կարդալով կամ օրինակելով, յիշեսնիք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զիս զիցուն գրչակս եւ զծնողսն իմ զփոխեցեալս առ Քրիստոս, զհայրն իմ զԱլթունն՝ եւ զմայրն իմ զԱննան եւ զզաւակսն իմ եւ զամենայն արեան մերձաւորս իմ: Կաեւ զստացող զրոյս զիլովցի պարոն Պեռնանդն պարոն Թորոսի որդին սրտիւ, որ ստացաւ զսա ի հալալ արդեանց... եւ ետ յիշատակ անջնջ Զամօնցա քաղաքիս սուրբ Աստուածածին եկեղեցւոյ վասն հոգւոյ իւրոյ վասն ծնողաց իւրոց, եւ ինքն ի յայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս մանուկ տիօք երիտասարդական հասակին:

Դարձեալ աղաչեմ զձեղ ընթերցող ելլբայրը իմ, որ մեղադիր ըլնիք խոշորութեան եւ սղալաց եւ անյարմարութեան գրցոյ, զի պէսպէս կշտօք եւ շարչարանօք գրեցի, զի ի Ա. Ծ. Թվին (= 1603) սկսայ եւ ԿԲին (= 1613) Թըվին ի յաւարտն հասայ: Վասն որոյ ինդրելով աղաչեմ եւն:

Տաշեան, անդ, Էջ 23—24 (Թ. 16 Ճաշոց): Նոյնը՝ կամենից, Էջ 170:

4. «Փառք...»: Արդ ես տրուպս քահանայից՝ մանաւանդ թէ ամենայն Քրիստոնէից, Յակոբ երեցս՝ ցանկացաւղ եղեալ պատմութեան սրբոց, եւ ի հարկէ յանձին կալեալ ձեռն արկի ի գծագրութիւն սորա. զի վասն ծովացեալ մեղաց իմոց այսմաւուրքն եւ ճաշոցն եւ շուրջառ մի այրեցաւ ի մէջ եկեղեցւոյն... եւ մեծաւ ջանիւ հազիւ առաք զդաղափար սորա ի մայրապաղաքէն Խոլով. եւ ես անվարժ գոլով գրչութեան հարկեցա ի գործ. եւ յապաւինեալ յոլորմութիւն Աստուածոց սկսա. եւ նորին շնորհօք յանդ հանեալ կատարեցի: Արդ գրեցաւ յայսմաւուրքս ձեռամբ յոդնամեղ Յակոբ երիցուս թվին Ռոկ (1617), ի յաշխարհս իլախաց, ի նորաշէն քաղաքս Զամօնցա ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնին եւ սուրբ Լուսաւորչին եւ այլոց նշխարացու: ի ժամանակս հայրապետութեանն Սուրբ Էջմիածնայ Տեղապուն Տէր Արքիսեպէկ կաթողիկոսին. եւ թագաւորութեանս Խախանաց Զիկլոնդին Երրորդի, եւ իշխանութեան քաղաքիս Պավմասին Երիտասարդ իշխանին, որ հայրենակոչութեամբ Զամօնցակի անուանի զըր տէր Աստուած ընդ երկայն աւուր արացէ. ամեն: Արդ երես անկեալ աղաչեմ

զձեղ զամենեսեանդ որք հանդիպիք սմա կարտալով կամ օրինակելով, յիշեսջիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր՝ զփցուն գրչակս եւ զծնօղն իմ զփոխեցեալսն առ քրիստոս. զհայրն իմ Ալթունն՝ եւ զմայրն իմ զլննան, եւ զդրիգոր որդեակն իմ՝ որ ետ յօգնութիւն գրոյ՝ ութ զահեկան կարմիր. եւ եղաք զսա յիշատակ սկզբցոյս, որ անուամբ սուրբ Աստուածածնին կառուցեալ է՝ ի քաղաքս Զամօցա: Եւ այլ չունի ոք իշխանութիւն առնուլ զսա աստի կամ յայլ եկեղեցի տալ կամ վաճառել...: Դարձեալ աղաչեմ զձեզ ով ընթերցող եղաք իմ, անմեղագիր լերուք խոշորութեան եւ սղալանց եւ անյարմարութեան գրոյս, եւն:

Է. “Ուղրմի քրիստոս Աստուած ստացողի սուրբ գրոցս Յակոբ քահանային եւ հօրն եւ մօրն Աննային եւ. (Եաղուդ Հմմա. թղ. 29 ա, 55 ա եւն) Երիցինովն, եւ որդոցն Գրիգորին եւ Ստեփանոսին, Յովհաննէսին եւ Աստուածատուրին եւ դստերացն Աննային եւ Մարիամին եւ Շուշանին: — Այսպիսի յիշատակագրութիւն կը կրկնուի ամէն հատածէն վերջ:

Տաշեան՝ անդ, էջ 26—27 (թ. 17 Յայսմաւութք): Կոյնն՝ կամենից, էջ 172—173):
5. «Փառք... որ ետ կարողութիւն տիկարութեան ծերացեալ եւ փտեալ մարմոյս յանդ ելանել սուրբ գրոյս որ կոչի Մաշթոց. Արդ գրեցաւ սա ձեռամբ յօգնամեղ Յակոբ իրիցուս ի յերկիրս իլախաց ի քաղաքս Զամօցաւ, առ դուռն սուրբ Աստուածածնին. ի թագարերութեանս Հայոց Ռ. 2. ամի ի ժամանակս թագաւորութեանս Խախաց չորրորդ Վլատիսլավին եւ Հայրապետութեանս սուրբ էջմիածնա Տեառն Տէր Փիլիպպոս Կաթուղիկոսին. Փետրվարի ամսոյ ի իե. յանդ ելաւ ի վայելումն անդրանիկ որդոյ իմոյ Տէր Պետրոս Քահանային. զըր արտասուաթոր մաղթանօք հայել յԱստուծոյ ամենակալէ, զի բարով վայել տացէ.... Արդ՝ երեսանկեալ աղաչեմ զձեզ եղայրը, որք հանդիպիք սմա կարդալով կամ օրինակելով, ասացէք աստուած ողորմի մեղաւոր Յակոբ իրիցուն եւ որդոյ նորին Տէր Պետրոս քահանային: ... Յայսմ ամի մեռաւ մէծ իշխանն տէր քաղաքիս բան թումաս զայսիքին, այս հանճարեղ...»:
Տաշեան՝ անդ, էջ 13 (թ. 7 Մաշտոց):
(Հայուն կամենից, էջ 187:

Հ. Ն. Ակիննևս

ՊԱՐՍԿԱՀԱՅ ԱՇՈՒՂՆԵՐ

ԵՇԻԼ ԲԱԼԵՐ-ՇԱԼԻ

Կեանըը: Զօւղահայ աշուղներից ամենահինը եւ ամենաշանաւորը Բաղեր-օղլին է: Խսկական անունն է Բաղրամ: Հակառակ մերցանկութեան, այս երգչի մասին էլ մի կենսագրական տեղեկութիւն չկարողացանք գտնել, միայն այսպանը յայտնի է, որ նա ծնուել է Նործուղայում եւ մանկութիւնից աշուղութեան սէր սւնենալով՝ աշակերտել է Նործուղայութեան սէր սւնենալով Համար գնացել է Մուշ-Ա. Կարապետութիւնի եւ այնուհետեւ ձեռք առնլով զօնդուըլ, երգեր եւ եղանակներ է հեղինակել եւ իրեն նուիրել աշուղութեան:

Նա իր ժամանակակիցներից մեծ յարգանք է վայելել:

Թողել է բաղմաթիւ բարոյական, խրատական, սիրային եւ այլ երգեր, որոնցից սակայն շատերը, դժբախտաբար, կորել են. մեր ձեռքը հասել են հազիւ 8—10 կտորներ, որոնք ցոյց են տալիս, որ նա ունեցել է քերթողական շնորհք եւ սրանց ներքին բովանդակութիւնից կարելի է գաղափար կազմել երգչի հայեացք-ների եւ մտորումների մասին:

Ա. Դ երգերից առանձնապէս նշանաւոր են երկու տաղերը, մինը՝ «Խաղ վասն հարստահարութեան նալեր-Շահի», իսկ միւսը՝ «Խաղ վասն նեղութեան Ձուղայու», որոնց մէջ երգիչը նկարագրում է ժ. գարի Ձուղահայ ժեղովքի ժառն կեանքը: Բռնակալ նադեր-Շահի ձեռքից նրանց քաշած անլուր ցաւերն ու տառապանքները, անասելի հարստահարութիւններն ու բռնութիւնները, որոնց մէջ ինքնապել է, նիւթ է շինում: Ասենք ուրեմն մի քանի խօսք նախ այդ դարեցը ջանի քաղաքական անցքերի մասին:

Բաղերն ապրում էր ժ. գարում, այնպիսի մի ժամանակ, երբ Պարսկա-Օսմանեան եւ Աղուանական կոիւները Պարսից երկրում անպակաս էին եւ որոնց հետեւանքով Պարսկաստանոր եր մի զօրեղ ձեռք, մի աննկուն ոգի, որ վերականգնելու ընկած Պարսկաստանը: Եւ ահա ասպարեզ է գալիս Պարսից պատմութեան մէջ մի նոր զօրագլուխ, որ շնորհիւ իր ուղմական ընդունակութիւնների եւ քաղաքական հեռաւտեսութեան կարողանում է Պարսկաստանի քաղաքական դրութիւնը բարեփոխել, գա